

Н.І. Долматова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна

Н.В. Атаманова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна

АНАЛІЗ «КНИГИ СТАТУТІВ ТА ІНШІ ПРАВА МАЛОРОСІЙСЬКІ» 1764 РОКУ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОДИФІКАЦІЇ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ

Анотація. У статті розглянуто становлення й розвиток «Книги статутів та інші права малоросійські» 1764 р. Досліджено історичні умови, що вплинули на особливість розвитку прав і свобод у кодифікації Гетьманщини, проаналізовано відповідні соціально-економічні етапи в діахронічному аспекті.

Ключові слова: статuti, Гетьманщина, права людини, козацтво, право власності, кріпосне право.

Для більш точного та неупередженого оцінювання перспектив розвитку системи права необхідно звертатися до її витоків і розвитку. Реконструювання повної картини розвитку українського права є важливим завданням сучасної історико-правової науки.

Розвідка присвячена питанню становлення нової системи джерел вітчизняного права в один із визначальних періодів його існування – у період Гетьманщини, особливо період, який висвітлений у збірці «Книга статутів та інші права малоросійські» 1764 р.

Формування громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави, досконалої національної правової системи, які відповідали б правовим традиціям, правосвідомості нашого народу, ідеї захисту прав людини та громадянина, втіленим, зокрема, в українській правовій думці, постають як невідкладні завдання вітчизняної юридичної науки.

Кожна країна, залежно від правосвідомості, правової культури, менталітету її народу, стану законодавства, презентувала своєрідні ідеї в галузі прав людини, що виражали особливості політико-правового світогляду народу, його самобутність. Ці ідеї запозичувалися іншими, менш розвинутими країнами, які для покращення свого суспільного життя боролися за гуманізацію чинної правової системи, законодавства тощо. Вищесказане надає особливої актуальності потребі переглянути, всебічно переосмислити політико-правову спадщину козацтва з погляду фундаментальних складників ідеї прав людини – ідеї свободи, ідеї рівності, ідеї справедливості, її відбиття в концепціях реалізації прав нації, місцевого самоврядування, розбудови української суверенної й незалежної, демократичної держави.

Значний внесок у розвиток наукових знань із проблеми прав людини в українській політико-правовій думці своїми працями зробили Т. Андрусак, В. Бабкін, В. Горбатенко, А. Заєць, О. Копиленко, О. Мироненко, О. Петришин, Ю. Римаренко та ін.

Політико-правова думка інституту козацтва оперувала категоріями «свобода», «рівність», «справедливість» як невід’ємними один від одного складниками ідеї прав людини. Однак пройшло чимало часу, доки інституція «права людини» стала вживатися в науці й отримала правовий статус. Ідейна політико-правова спадщина України з прав людини в поєднанні з методологічно-теоретичним і проблемним аналізом становить комплекс досліджень у питанні вдосконалення інституту прав людини.

Політичні права та свободи вже наприкінці XVI – у середині XVII століть були поширені серед козацького стану, особливо на Запорозькій Січі. Так, виборча правосуб’єктність громадянина у вигляді активного й пасивного виборчого права реалізовувалася в можливості практично кожного члена козацького суспільства брати участь у виборах гетьманів, кошових отаманів і козацької старшини, а також на-

давала юридичну можливість кожному козаку бути обраним на ці посади. Як зазначає Ю. Мицик, «у той час, коли майже в усіх країнах Європи панували монархи, у запорожців існувала республіканська форма правління. Кожен запорожець мав право голосу у загальній раді, якій належала повнота влади» [4, с. 72].

В. Смолій і В. Степанков зазначають, що «державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації козацького устрою, що відзначався демократичністю. Її основні принципи полягали у запереченні феодальної залежності й внутрішньостанової нерівноправності; визнанні рівності у праві власності на землю і сільськогосподарські угіддя, можливості займатися промислами і торгівлею; вільному доступі до козацького стану будь-кого незалежно від станової, конфесійної чи національної належності; праві обирати органи самоуправління і бути обраними до них» [7, с. 235]. Наведена цитата дає змогу вести мову про перші паростки зародження особистих, політичних і соціально-економічних прав людини в українських історичних регіонах другої половини XVII–XVIII ст., оскільки заперечення феодальної залежності, право власності на землю, можливість вільного вибору роду занять, право обирати органи самоврядування й бути обраним до них свідчать, що процес становлення прав людини на території України в той час уже розпочався та набув доволі стрімких темпів.

У козацькій спільноті мали місце й особисті права, зокрема право на життя. Усвідомлення цього важливого права можна вбачати в тому, що найстрашнішим покаранням у запорозьких козаків уважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша. Іншим особистим правом було право на свободу пересування, яке в повному обсязі реалізовувалося та захищалося козацькою спільнотою. Воно вважалося одним із головних привілеїв козацького стану, а також визначальною відмінністю від інших станів. Нагадаємо, що в той самий час у сусідніх країнах (Польщі, Московії) панувало кріпацтво й більшість населення не мала права вільно пересуватися в межах своєї країни. Прикладом реалізації права на свободу пересування є масове переселення українців із Правобережної України на схід у Лівобережну Україну під час так званої «руїни» та заснування автономного утворення Слобідська Україна.

Не залишилися поза правовим регулюванням українського козацтва соціально-економічні права, зокрема найважливіше з них – право на володіння та розпоряджання приватною власністю. Охорона майнових прав перебувала на доволі високому рівні, про що свідчить доволі жорстокі покарання за цивільно-майнові злочини, а також високий рівень поваги до приватної власності. Так, за свідченнями французького історика Ж.Б. Шерера, «козака, який щось украв у іншого козака на Січі або поза Січчю, прив'язували на великому ринковому майдані до стовпа ... і він лишався там, доки не віддасть украдене або не заплатить утричі більше за його вартість» [9, с. 179].

Якщо йшлося про велику крадіжку або мав місце рецидив злочину, застосовувалася смертна кара через повішання. Зазначене свідчить про початок зародження інституту прав і свобод людини та громадянина й появу механізмів їх захисту (хоча й доволі жорстоких, проте не варто забувати, що жорстокість у ті часи була звичайним явищем).

Наведені приклади свідчать про те, що на території сучасної України в XVI–XVIII ст. стартував процес зародження такого правового явища, як права людини та громадянина, і механізмів їх захисту, а також про те, що на українських землях уже в ті часи існувало розуміння важливості інститутів прав людини та громадянина.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася низкою змін для Української гетьманської держави. Відхід харизматичного лідера, період руїни, внутрішня боротьба між старшинсько-шляхетськими угрупованнями, експансіоністські плани сусідніх держав призвели до серйозного удару по національній державі. Цим безладдям активно скористалася Росія, яка наполегливо, часто завуальовано посилювала тиск на козацьку Україну, зводячи нанівець її суверенні права, прагнучи інкорпорувати її до свого складу як самоврядне автономне утворення.

Ліквідація Гетьманщини, Запорізької Січі, самобутнього полково-сотенного устрою, поширення кріпосного права були першочерговими кроками царської Росії. У другій половині XVIII ст. царизм узявся й за самобутнє національне право, яке протягом століть усотувало кращі європейські правові традиції. Окресленій науковій проблемі приділяли увагу історики держави й права радянської доби, зарубіжні україністи (праці М. Василенка, Р. Лашенка, А. Кістяківського, В. Месяца) [1; 5].

У другій чверті XVIII ст. розпочалася кодифікація права України, для проведення якої існували вагомі причини. Різноманітність джерел українського права, розвиненість окремих його галузей та інститутів змушували царське самодержавство до перегляду правових норм українського права через його систематизацію, щоб поширити на українські землі імперське законодавство.

У цьому стосунку книга Ф. Чуйкевича становить певний науковий інтерес. Вона стала підставою для введення в Гетьманщині в 1763 р. статутових судів. Ще раніше, у 1760 р., був реформований Генеральний суд за проектом, близьким до запропонованого Ф. Чуйкевичем у «Суді і розправі...». Подібною працею був збірник «Книга статутів та інші права малоросійські», складений у 1764 р. як приватна кодифікація відомим кодифікатором В. Кондратьєвим. До книги В. Кондратьєв увів короткий покажчик магдебурзького права з книги «Порядок», витяг із книг Статуту Великого князівства Литовського «согласних» артикулів, витяги з книги «Порядок», екстракт із книги «Статут прав малоросійських» і різні юридичні матеріали довідкового характеру [2, с. 213].

Тому наступною спробою приватної кодифікації українського права другої половини XVIII ст. став збірник «Книга статутів і прочіі права малоросійські» [1, с. 113]. Джерела цієї праці – III Литовський статут, магдебурзьке право («Порядок»), екстракт статуту, гетьманське, польське законодавство, звичаєве право.

Статут складався з таких частин: про докази; про строки; про процес; про апеляцію; про виконання судових рішень; про посаг і віну; про давність земську; про апеляцію в Статут; про суд польовий, підкоморський і комісарський. Загалом Статут не набув офіційного значення, проте був корисним для працівників відновлених станових судів, оскільки давав суддям можливість вільніше орієнтуватись у правових нормах Литовського статуту і джерелах магдебурзького права.

Збірник В. Кондратьєва був цінним посібником для судді-практика. Більшість писаних джерел права іноземного походження друкувалися польською або латинською мовою, що утруднювало користування ними. Це було причиною появи низки перекладів, а для зручності застосування до цих збірників робились покажчики чи витяги (екстракти) з них. Здебільшого це стосувалося збірників магдебурзького права в книзі «Порядок» [6, с. 49]. Короткий покажчик до цієї книги якраз і розробив В. Кондратьєв.

Під час розгляду кримінальних справ корисною вважалася третя частина збірника В. Кондратьєва – витяги з книги «Порядок» під назвою «Коротко виписано з прав Малоросійських книги «Порядку», з артикулів права магдебурзького, права цесарського, з означеним, какиє в тех правах за вини положено наказание и казнь и на каких именно значит страницы».

Збірник В. Кондратьєва не мав офіційного значення. Але він був корисним для працівників відновлених станових судів – земського, гродського й підкоморського. Він давав суддям змогу вільніше орієнтуватись у правових нормах Статуту Великого князівства Литовського та джерел магдебурзького права.

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися в Гетьманщині, мали на меті закріпити економічне й політичне становище української шляхти, яка дедалі більше зміцнювалася.

У 1767 р. за дорученням президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева під керівництвом секретаря колегії та члена Генерального суду О. Безбородька складено «Екстракт малоросійських прав». Він являв собою збірник норм державного, адміністративного і процесуального права, викладених так, щоб довести необхідність відновлення «попередніх прав малоросійських», тобто автономного стану Гетьманщини.

Збірник складався зі вступу, 16 розділів: про головне правління в Малій Росії, суди малоросійські, порядок переведення справ у судах, маєтки державні, про ревізію, прибутки, комісаріат, про міста, шляхетство, переваги й маєтки його, про духовенство, про козаків, вольності й маєтки їхні, про чиновників малоросійських, артилерію, про простий народ, про греків ніжинських і додатків копій найважливіших юридичних актів [8, с. 213]. Через централістську політику самодержавства, спрямовану на ліквідацію особливостей управління в Гетьманщині, «Екстракт...» не був затверджений, тому його було передано до архіву Сенату. Збірник О. Безбородька спіткала така сама доля, як й інших матеріалів, що надходили в розпорядження комісії.

Отже, кодифікація законодавства в Гетьманщині мала велике значення, оскільки встановлювала й усувала недоліки законодавства, підвищувала його ефективність, забезпечувала зручність користування ним, полегшувала пошук юридичної норми, яка підлягала застосуванню, сприяла вивченню законодавства.

Однак писане право залишалося здобутком лише освіченої суспільної верхівки. Нижчі верстви населення, що становили основну масу мешканців Гетьманщини, – селяни, низові козаки, бідне міщанство, а також Запорозька Січ, як і раніше, продовжували керуватися звичаєвим правом.

«Книга статутів и прочія права малороссийскія и другіє, служащія к тому, переписки трудов и собранія Василя Петрова сына Кондратьева» – посібник для судової практики Гетьманщини, укладений із різних законодавчих актів Речі Посполитої, України та Російської імперії правознавцем В. Кондратьєвим. До неї ввійшли головні чинні основні положення Литовського статуту 1588 р., магдебурзького права, української ділової документації та російського законодавства середини XVII – 1-ї половини XVIII ст. На їх підставі в ній розглядалися питання про суд, суддів, форми позовів, докази, вироки, спадщину тощо. Більшість джерел була спеціально перекладена укладачем із польської й латинської мов. «Книга Статут...» не була офіційним виданням, однак нею активно користувалися у відновлених у ході судової реформи в Гетьманщині 1760–1763 рр. станових судах – гродських судах, земських судах і підкоморських судах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини / І.Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 213 с.
2. Василенко М. Матеріали до історії українського права : в 2 т. / М. Василенко. – К., 1989. – Т. 1. – 1989.
3. Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ / А.Ф. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1979.
4. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. – 2-ге вид. – К. : МП «Пам'ятки України», 1991. – 302 с.
5. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – М., 1964. – 378 с.
6. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А.Й. Пашук. – Львів, 1967.
7. Смолій В.А. Становлення козацького політичного автономізму / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Історія українського козацтва : [нариси] : у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 2006. – С. 228–238.
8. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. Ткач. – К., 1968. – 170 с.
9. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців / Жан-Бенуа Шерер ; пер. з фр. В.В. Коптілова. – К. : Укр. письменник, 1994. – 311 с.

Н.И. Долматова, Н.В. Атаманова. Анализ «Книги уставов и другие права малороссийские» 1764 г. через призму кодификации права Гетманщины. – Статья.

Аннотация. В статье рассмотрены становление и развитие «Книги уставов и другие права малороссийские» 1764 г. Исследованы исторические условия, повлиявшие на особенность развития прав и свобод в кодификации Гетманщины, проанализированы соответствующие социально-экономические этапы в диахроническом аспекте.

Ключевые слова: уставы, Гетманщина, права человека, казачество, право собственности, крепостное право.

N. Dolmatova, N. Atamanova. Analysis of the “Book of statutes and other rights malorossiyskie” in 1764 in the light of the codification of law Hetman. – Article.

Summary. We consider the formation and development of the “Book of statutes and other rights malorossiyskie” in 1764 investigated the historical conditions that influenced the feature of rights and freedoms in the codification Hetman, analyzes relevant socio-economic steps in diachronic aspect.

Key words: charters, Hetman, human rights, Cossacks, property rights, serfdom.